

Marijke Mossink, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Amsterdam: IISG.1995, 252 blz./34,50 ISBN 90 6861 106 2).

Dit proefschrift is intrigerend én irriterend. Intrigerend, omdat de politicologe Marijke Mossink de lezer meeneemt naar haar werktafel en laat zien hoe zij met een metaforische passer cirkels zet op haar papier om daarmee haar materiaal vanuit verschillende perspectieven te benaderen. Door het boek heen beschrijft zij de ontwikkeling in haar denken over de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenvredesbeweging in het interbellum. De auteur ontziet zichzelf daarbij niet. In het tweede hoofdstuk vertelt zij over dit denkproces als een 'reconstructie van een constructie', dat wil zeggen als 'een gestileerde reconstructie — in de vorm van een weergave van mijn worsteling van mijn bronnen, en anderzijds de literatuur en de wetenschappelijke discussies die mij in de loop van het onderzoek inspireerden'. In een noot volgt ten overvloede de geruststelling dat deze reconstructie eigenlijk ook een constructie is. De lezer krijgt de kans om mee te denken, en dat kan interessant zijn — en dat is het bij tijd en wijlen ook —, maar de beschouwingen over problemen, raadsels en vragen die zich alsmear opdringen, over keuzes waarom eerst de ene conclusie werd getrokken en later de andere, gaan op den duur wel eens irriteren.

Toch heeft deze studie veel te bieden. Zo is *Levenbrengsters* een leerzame gids voor wie wil weten wat de theorie van Joan Scott in de praktijk van het historisch onderzoek inhoudt. Sinds de jaren tachtig roept deze Amerikaanse historica op om vooral over de totstandkoming en effecten van subjectieve en collectieve betekenissen van vrouwen en mannen als identiteits-categorieën te schrijven. Mossink vertaalt dit als onderzoek naar de 'politics of gender in the politics of peace' en andersom. Zij richt zich op twee bonden die vrouwen als collectief organiseerden om de vrede te bevorderen: de Algemeene Nederlandse vrouwen vredebond en de Nederlandse afdeling van de Women's international league for peace and freedom ofwel de Internationale vrouwenbond voor vrede en vrijheid (IVVV). Deze vrouwenvredesbonden werden na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog opgericht om pas na jarenlange discussies te fuseren. De Tweede Wereldoorlog was toen net uitgebroken. Deze slepende fusie vraagt om een verklaring en die wordt ook gegeven. De bestaande geschiedschrijving biedt overigens wat dat betreft weinig houvast. De geschiedenis van de vrouwenvredesbeweging is namelijk schromelijk verwaarloosd, niet in het minst door feministen zelf. De feministische historica Johanna Naber — als oud-liberale een voorstandster van een sterke defensie — had weinig op met het 'sentimentele' pacifisme. In haar invloedrijke chronologisch overzicht van de Nederlandse vrouwenbeweging uit 1937 negeerde ze de wapenfeiten van de vrouwen vredesbeweging volkomen. Tijdens de tweede feministische golf stonden alleen de pacifistische activiteiten van socialistische vrouwen in de belangstelling.

De vrouwenvredesbeweging krijgt in *Levenbrengsters* het eerherstel dat zij verdient. Maar Mossink is natuurlijk niet zozeer daar op uit. Het gaat haar om de vraag waarom en hoe het vanzelfsprekende verband werd gelegd tussen vrouwen en vrede, vrouwelijkheid en vreedzaamheid. Vanuit deze optiek worden de twee vrouwenbonden als 'fabrieken van vrouwelijkheid' geïnterpreteerd. Op deze wijze hoopt zij tevens iets te kunnen zeggen over wat er in Nederland gebeurde met het feminisme na de invoering van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht. In laatste instantie wil dit boek een destijds nieuw fenomeen aan de orde te stellen: het vrouwelijk burgerschap.

De Vrouwen vredebond was eind 1914 de creatie van Elisabeth Maria van Wijngaarden, een onbekende winkelierster die streefde naar vrede in de harten van *mensen*. Over vrouwen als collectief sprak of schreef ze merkwaardig genoeg weinig. In plaats van luid te protesteren tegen de oorlog, ging zij van deur tot deur om met mensen te praten en hen te bewegen een afdeling op te richten. Was Van Wijngaarden het type van een Jevohagetuige, maar dan van het

zachtmoedige soort, haar vriendin Tine van Berkum trad strenger en daadkrachtiger op. Dankzij haar groeide het aantal leden in 1928 uit tot ruim tweeduizend, verspreid over twaalf afdelingen. Beide dames hebben op tamelijk ondemocratische wijze het gezicht van de Vrouwen vredebond in het interbellum bepaald. Oproepen van leden om wat meer 'te doen', pogingen van afdelingen om invloed uit te oefenen op de bond en verzoeken tot fusie met de IVVV werden lange tijd door het tweetal als dagelijks bestuur met allerlei smoesjes in de kiem gesmoord.

Vooral de fusie was een heet hangijzer. Dat was ook niet vreemd, aldus Mossink. Hoewel de Vrouwen Vredebond en de IVVV als vredesorganisaties zich op *vrouwen* richtten en daaraan hun bestaansgrond ontleenden, waren de verschillen qua argumentaties, strategieën en sociale en politieke achtergrond bij nader inzien groot. In de IVVV domineerden zelfbewuste en politiek ambitieuze vrouwen uit de vrouwenkiesrechtbeweging, die meer op de wereld dan op het hart gericht waren. Dat bleek al uit de oprichting. Op initiatief van Aletta Jacobs vond in Den Haag in 1915 het druk bezochte Internationaal congres van vrouwen tegen den oorlog plaats, voorgezeten door de beroemde Amerikaanse pacifiste Jane Addams. De sfeer was er optimistisch en strijdbaar. De oorlog werd gezien als uitvloeisel van 'mannelijke' politiek, hét argument om vrouwen eindelijk het kiesrecht te verlenen. Na het congres werd een Internationaal comité opgericht dat het vrouwenvredeswerk zou voortzetten. Intussen bezochten vrouwen-delegaties de regeringen van de oorlogvoerende en de neutrale landen in Europa en de president van de Verenigde Staten om het vredesprogramma van het congres voor te leggen. Toen de Nederlandse delegatielieden van hun reizen terugkeerden, kwam spoedig de IVVV tot stand.

Twee jaar later—de IVVV telde circa 900 leden—was er van de oorspronkelijke triomfantelijke stemming niets meer over. De missies langs de regeringen hadden weinig opgeleverd en de oppositie 'vrouwelijke vreedzaamheid versus mannelijke oorlogszuchtigheid' bleek moeilijk vol te houden. Het concept seksenstrijd strookte niet met het streven naar vreedzaamheid. Net als de Vrouwen vredebond organiseerde de IVVV zich nu als collectief van vrouwen zonder zich tegenover mannen te stellen. Hoe speelden beide bonden dit klaar? Door vrouwen tot leden van één grote familie van moeders te verklaren. Op grond van deze 'moederlijkheid' wierpen vrouwen zich op als de vredebrengsters bij uitstek. Het uitgangspunt van de moederlijke vreedzaamheid riep echter wel allerlei andere spanningen op die steeds bezworen moesten worden. Want al hoefde er niet naar mannen te worden verwezen (zij konden immers geen moeder zijn), mannen konden wél vader zijn en niet alle vrouwen waren moeders.

Desondanks lukte het de bonden om een vrouwelijk pacifisme uit te dragen dat gebaseerd was op sekseverschil zonder dat er sprake was van een positiebepaling van de ene sekse tegenover de andere. Dit is voor Mossink vervolgens de reden om te stellen dat de vrouwenbeweging na de invoering van het vrouwenkiesrecht niet meer feministisch was. Deze conclusie gaat mij te ver. Zeker, in het interbellum noemde geen enkele moderne vrouw zich feminist. Volgens Annie Romein-Verschoor bleek de 'terugtrekkende houding tegenover de vrouwenbeweging' in deze tijd uit de vele romans waarin de in haar vrijheid teleurgestelde vrouw voortdurend op zoek was naar moederschap en liefde als vervulling van het ultieme geluk. Het feminisme verkeerde in een ideologische crisis. Desondanks ageerde in de jaren dertig de vrouwenbeweging met volle kracht tegen de maatregelen van de overheid om betaalde arbeid van vrouwen te beperken of zelfs te verbieden. Zijn het 'Comité tot verdediging van de vrijheid van arbeid voor de vrouw' en de succesvolle 'anti-Romme-actie' geen sprekende voorbeelden van seksenstrijd?

Mossinks conclusie lijkt wél op te gaan voor de vrouwenvredesbeweging, althans in Nederland. (Een internationaal perspectief zou ook op dit punt een feministischer beeld hebben opgeleverd). Het vrouwelijk pacifisme van de door haar onderzochte vrouwenvredesbonden be-

stond uit een bonte verzameling opvattingen over oorlog en vrede *van vrouwen* die een aantrekkelijk alternatief vormde voor de verderfelijke partijpolitiek. Maar, al hielden de vredesvrouwen niet van politiek en hield de (mannelijke) politiek niet van (vredes)vrouwen, ze verhiielden zich wel voortdurend tot elkaar. Ook na de invoering van het vrouwenkiesrecht was de verhouding tussen vrouwen en politiek moeizaam, zo blijkt uit dit proefschrift. Dat verklaart tevens waarom vrouwelijk burgerschap en partijpolitiek nog lang op gespannen voet met elkaar bleven staan.

Maria Grever

F. van den Burg, H. van Duiken, ed., *Jan Kassies 1920-1995. Tussen politiek en cultuur* (Amsterdam: Boekmanstudies, 1996, 152 blz., f27,50, ISBN 90 6650 047 6).

In de herfst van 1995 overleed Jan Kassies. Haast bij toeval trad hij in de zomer van 1945 in dienst van de Federatie van kunstenaarsverenigingen, maar in de jaren daarna groeide hij uit tot een figuur in de wereld van cultuur, politiek en beleid waar men 'niet meer omheen kon en ook niet meer omheen wilde'.

Ter nagedachtenis aan hem en ter ere van het vijftigjarig bestaan van de Federatie van kunstenaarsverenigingen heeft de Boekmanstichting de bundel *Jan Kassies 1920-1995. Tussen politiek en cultuur* licht doen zien. Van eerstgenoemde instelling werd Kassies in 1949 directeur, terwijl de Boekmanstichting mede door zijn toedoen in 1963 tot stand kwam en in hem tussen 1979 en 1988 een gedreven voorzitter kende. Kassies bekleedde tijdens zijn leven nog vele andere functies in de kunst- en cultuursector. Na zijn directeurschap van de Federatie was hij, onder meer, algemeen secretaris van de Raad voor de kunst, directeur van de Amsterdamse Theaterschool, voorzitter van de VPRO, directeur van het instituut voor het Theateronderzoek, lid van de Eerste Kamer voor de PvdA, voorzitter van het Stimuleringsfonds Nederlandse culturele omroepproducties en voorzitter van het Bedrijfsfonds voor de pers. Bovendien publiceerde hij tal van artikelen over kunst-, omroep- en cultuurpolitiek.

De bundel opent met een korte schets van Kassies' leven en werk door Fenna van den Burg. Dit levensbericht is de enige bijdrage waarin ook de eerste fase van zijn werkzame leven aan bod komt. De overige acht artikelen in de bundel gaan over de activiteiten en de instituties waar Jan Kassies zich vooral in de tweede helft van zijn loopbaan voor heeft ingezet. Volgens de redacteurs was het in het bestek van deze bundel niet haalbaar om een gedegen historische analyse te bieden van de belangrijkste instituties uit de eerste fase van Kassies' loopbaan: de Federatie en de Raad voor de kunst.

Wat de lezer krijgt voorgeschoteld zijn voor het merendeel prikkelende beschouwingen over de culturele taak van de omroep (Wim Knuist), de inrichting van het Amsterdamse theateronderwijs (Loek Zonneveld), de geschiedenis van het Instituut voor theateronderzoek (Luuk Verpaalen), actuele ontwikkelingen op het gebied van cultuurspreiding en kunsteducatie (Ton Bevers), de hindermacht van de Eerste Kamer (Joop van den Berg), het Bedrijfsfonds voor de pers (Joan Hemels), de relatie tussen sociaaldemocratie en cultuurpolitiek (Paul Kalma) en over waarden en doelen in het kunstbeleid (Cas Smithuijsen). Conform de wens van de redacteurs, die een hagiografie wilden vermijden, ligt in de meeste bijdragen het accent niet zozeer op persoon van Jan Kassies, maar vooral op de aard en het functioneren van de activiteiten en instellingen waar hij zich mee bezig heeft gehouden.

Uitzonderingen wat dit betreft zijn de artikelen over het Amsterdamse theateronderwijs en over de geschiedenis van het Instituut voor theateronderzoek, waarin Kassies' dromen en daden als directeur van beide instellingen een centrale plaats krijgen toebedeeld. Toch zijn de zojuist genoemde bijdragen minder een vreemde eend in deze bundel, dan Van den Bergs